

ZZDP EN DE TRADITIE VAN DE ARCHITECT-ONDERNEMER

COR WAGENAAR

In 1954 vestigde Piet Zanstra zich als zelfstandig architect in Amsterdam. De eerste 'Z' in de naam van ZZDP refereert tot op de huidige dag aan het pionierswerk van de grondlegger van het bureau, dat hij in 1980 verliet. ZZDP nam van zijn oprichter meer over dan de naam. Zanstra is synoniem met duidelijke opvattingen over het werk, de taak en de verantwoordelijkheden van de architect, en diens rol bij de voortdurende vernieuwing van de Nederlandse samenleving. ZZDP is deze opvattingen trouw gebleven en kan daardoor bogen op een traditie die dieper wortelt dan de - bij menig bureau min of meer toevallige - genealogische verwantschap die ontstaat door de opeenvolging van verschillende directies. Karakteristiek voor ZZDP is enerzijds het commitment met de architectuur als een discipline met een specifieke eigen verantwoordelijkheid, anderzijds de zakelijke, pragmatische opstelling van het bureau. Die opstelling maakt het ZZDP mogelijk nauw samen te werken met commerciële projectontwikkelaars en de kennis en ervaring waarover die beschikken snel en met een zekere gretigheid te absorberen. ZZDP belichaamt de traditie van de architect-ondernemer. Zowel de nadruk op de architectuur als een autonome factor als de zakelijk-pragmatische attitude zegt iets over de manier waarop het bedrijf de rol van de architect ziet. En beide zijn terug te voeren op de opvattingen van de stichter van het bedrijf. Zanstra's ideeën verhouden zich glashelder tot de periode waarin hij ze ontwikkelde, in de jaren dertig en veertig, toen hij deel uitmaakte van het bureau Zanstra, Giesen en Sijmons. Wil men de oorsprong van de - overigens nooit als manifest uitgeschreven - bedrijfsfilosofie van ZZDP in kaart brengen en het bureau in zijn context plaatsen, dan is een korte excursie naar de jaren dertig onvermijdelijk.

IDEOLOGIE OF REALITEIT

ZZDP behoort tot het selecte gezelschap grote bureaus dat kan bogen op een traditie die teruggaat tot voor de Tweede Wereldoorlog, een omvangrijk en divers oeuvre, en een onbesproken reputatie. De basis daarvan werd gelegd in 1932, toen Piet Zanstra met Jan Giesen en Karel Sijmons het bureau Zanstra, Giesen en Sijmons begon. De naamgevers behoorden tot de in Amsterdam geconcentreerde 'Groep '32', die grotendeels bestond uit architecten die zich aangetrokken voelden tot de moderne beweging die toen een kleine twintig jaar oud was. 'Groep '32' vertegenwoordigt de tweede generatie. Terwijl de pioniers van de beweging lid waren van het Amsterdamse 'De 8' of 'Opbouw', de Rotterdamse evenknie ervan, maakte 'Groep '32' zich op voor een machtsgreep binnen de Amsterdamse sociëteit 'Architectura et Amicitiae'. De pogingen dit min of meer neutrale, invloedrijke en ietwat deftige architectengenootschap over te nemen liepen echter spaak. In 1934 stapten de leden van 'Groep '32' op en meldden zich bij 'De 8'. In hetzelfde jaar gaven Zanstra, Giesen en Sijmons hun visitekaartje af: een blokje atelierwoningen dat oogde als een zuiver voorbeeld

ZZDP AND THE TRADITION OF THE ARCHITECT-ENTREPRENEUR

In 1954, Piet Zanstra settled as an independent architect in Amsterdam. The first 'Z' in ZZDP still refers to the pioneering work of the founder of this office, which he left in 1980. ZZDP adopted more from the founder than just his initial. Zanstra is synonymous with clear opinions on the professional field, the task and the responsibilities of the architect, and his or her role in the constant innovation of Dutch society. ZZDP has remained faithful to these opinions and, as a consequence, can appeal to a tradition more deeply rooted than the genealogical kinship - often arising by coincidence rather than intention in many offices - that is the result of a succession of different managements. A characteristic element of ZZDP is its commitment to architecture as a discipline with its own specific responsibilities, while simultaneously managing to maintain a business-like, pragmatic approach. This attitude enables ZZDP to work closely with commercial project developers and to absorb, rapidly and with a certain eagerness, the knowledge and experience they possess. ZZDP embodies the tradition of the architect-entrepreneur. The emphasis on architecture, combined with an autonomous factor such as a business-like, pragmatic attitude, says a great deal about the way in which the company regards the role of the architect. Both can be traced back to the opinions of the founder of the company. Zanstra's ideas are clearly related to the period in which he developed them - the 1930s and 1940s - when he was a partner in the Zanstra, Giesen and Sijmons office. If one wishes to chart the origins of the company philosophy of ZZDP - which was never recorded as a manifesto - and wishes to place the office in its proper context, it is essential to examine the state of architecture in the 1930s.

IDEOLOGY OR REALITY

ZZDP belongs to the select group of major offices that rely on a tradition reaching back to before the Second World War, with a sizeable and varied oeuvre, and an irreproachable reputation. The foundations were laid in 1932 when Piet Zanstra, Jan Giesen and Karel Sijmons established the firm 'Zanstra, Giesen and Sijmons'. The name givers belonged to *Groep 32*, a collection of thinkers, mainly architects, who were attracted by the modern movement, which was around two decades old at that time. *Groep 32* represented the second generation. While the pioneers of the movement were members of the Amsterdam group *De 8* or its equivalent, *Opbouw*, in Rotterdam, *Groep 32* was gathering its forces for a coup within the Amsterdam society *Architectura et Amicitiae*. Attempts to gain control of this more or less neutral, influential and somewhat distinguished club of architects, however, met with frustration. In 1934, the members of *Groep 32* resigned and joined *De 8*. In that same year, Zanstra, Giesen and Sijmons

van het Nieuwe Bouwen. Al in dit revolutionaire maar toch bescheiden blok manifesteerde Zanstra zich als architect-ondernemer, die er niet de minste moeite mee heeft nauw samen te werken met projectontwikkelaars (en bij de atelierwoningen zelf als projectontwikkelaar optrad). De atelierwoningen markeren het begin van een traditie die tot in het huidige ZZDP doorloopt.

Het is aantrekkelijk om deze karakteristiek van het bureau: modern en zakelijk en ondernemend, in verband te brengen met de manier waarop Zanstra, Giesen en Sijmons zich als eigenzinnige nieuwlichters van de tweede generatie bleven manifesteren. De context van hun stellingname was de existentiële crisis waarin het modernisme in de jaren dertig verstrikt raakte. Het offensief van de pioniers was vastgelopen. De 'avant-garde' had het terrein verkend, de 'vijand' in kaart gebracht (eerst de historische stijlen, daarna het expressionisme) en het 'establishment' aanvankelijk met succes bestormd. Nu werd zij in het defensief gedrongen. Nergens hadden de perspectieven voor een complete culturele omwenteling gunstiger geleken dan in de Sovjet-Unie, maar de opkomst van Stalins populistische dictatuur maakte aan deze dromen een rigoureuze einde. Duitsland, de bakermat van de beweging, kwam eveneens in de ban van een populistische dictatuur. Al werd die door een 'rechtse' ideologie voortbewogen, het resultaat was hetzelfde: ook hier viel het modernisme ten prooi aan populisme en repressie. Ten slotte sloeg de economische crisis het fundament weg onder de volkshuisvestingsprojecten waarmee de moderne architectuur zich in sommige landen van West-Europa had gemanifesteerd. Aan Ouds experimenten in Rotterdam, bijvoorbeeld, kwam een vrij abrupt einde. Het viel moeilijk te ontkennen dat de beweging op zijn retour was, en dat schreeuwde om introspectie. Terwijl ideologische 'hard liners' als Mart Stam en J.B. van Loghem vasthielden aan het dogma 'form follows function' zocht Zanstra de essentie van het modernisme in het ontwerp zelf, niet in de 'vertaling' van functies. Waar iemand als Van Loghem meende dat de vormgeving van de toekomstige samenleving vooruit moest lopen op ingrijpende maatschappelijke vernieuwingen meende Zanstra dat de sleutel naar de samenleving van morgen besloten lag in de opgaven van vandaag. De woorden die de Hongaarse schrijver György Konrád een van zijn karakters in *The City Builder* in de mond legt zijn direct op Zanstra van toepassing: 'We voegden datgene wat ons op zijn plaats leek toe aan wat we hadden gekregen, en namen op de koop toe dat onze kleinkinderen ons zouden uitlachen of zielig vinden, we werkten niet voor hen, een stad die voor de toekomst wordt gebouwd is onbewoonbaar (...) we deden wat we konden voor onze medeburgers, zo goed en zo kwaad als het ging en zonder ons te schamen.'¹ Hoewel de 'harde' lijn in de historische literatuur dikwijls als de meest zuivere wordt beschouwd past ook die van Zanstra volmaakt binnen de traditie van het modernisme. Dat was gebiologeerd door de revolutionaire maatschappelijke ontwikkelingen die zich sinds het eind van de negentiende eeuw aftekenden en daarna steeds onontkoombaar manifesteerden. Schaalvergroting, de wetenschappelijke en technologische revolutie, industrialisatie en mechanisatie, de 'managerial revolution', en de opkomst (en ondergang) van alomvattende planingsdoctrines, specialisatie, groeiende diversiteit en pluriformiteit aan de ene kant, en daartegenover toenemende uniformiteit, standaardisatie en 'globalisering', alles droeg bij tot het ontstaan van een nieuwe wereld. Anders dan voor sommige van zijn collega's in 'De 8' was de verankering van de architectuur in de

presented their visiting card: a block of houses-cum-workplaces that appeared to represent a refined example of *Het Nieuw Bouwen* (Functionalism). In this revolutionary, although rather modest block, Zanstra manifested himself as an architect-entrepreneur who had no difficulty whatsoever with working in close collaboration with project developers (and even assumed the role of project developer in this scheme). The houses-cum-workplaces project marked the beginning of a tradition that has continued within ZZDP down to the present day.

It is appealing to link this feature of the office - modern, business-like and enterprising - to the way in which Zanstra, Giesen and Sijmons continued to manifest themselves as remarkable second-generation innovators. The context of their position was the existential crisis in which the modernism of the 1930s had become entangled. The pioneering offensive had become bogged down. The avant-garde had explored the lie of the land, had charted the enemy's positions (first the historical styles, then expressionism), and had stormed the 'establishment' with some initial success. Now they were being beaten back. Nowhere had the perspective for a complete cultural turnaround seemed more favourable than in the Soviet Union, but the rise of Stalin's populist dictatorship brought a rude awakening to these dreams. Germany, the breeding ground of the modernist movement, was also being inundated by populist culture. Although it was propelled by 'right-wing' ideology, the result was actually the same: here, too, modernism was prey to populism and repression. Finally, the economic crisis swept away the foundations of the social housing projects by means of which modern architecture had manifested itself in several countries in Western Europe. Oud's experiments in Rotterdam, for example, met a rather abrupt end. It was difficult to deny that the movement was going downhill, and that demanded introspection. Whereas ideological hardliners such as Mart Stam and J.B. van Loghem clung to the dogma of 'form follows function', Zanstra sought the quintessence of modernism in the design itself, rather than in the 'translation' of functions. Where someone such as Van Loghem held the view that the design of the society of the future should precede drastic social innovations, Zanstra believed that the key to tomorrow's world was latent in today's assignments. The terms expressed by one of the characters in *The City Builder* by the Hungarian author György Konrád are directly applicable to Zanstra: 'To what we had received we added what seemed to be suitable, and we were prepared to accept that our grandchildren would ridicule us or find us contemptible, we were not working for them; a city that is built for the future is uninhabitable (...) we did what we could for our fellow citizens, as best we could, without being ashamed of ourselves.'¹

Although the hard line in historical literature is usually regarded as the most pure, Zanstra's approach also fits completely into the modernist tradition. That was ingrained by the revolutionary social developments that had evolved since the end of the nineteenth century and subsequently manifested themselves as irreversible. Scale enlargement, scientific and technological revolution, industrialization and mechanization, the managerial revolution, and the rise (and fall) of all-encompassing planning doctrines, specialization, a growing diversity and multiformity on the one side, facing

samenleving voor Zanstra geen kwestie van ideologie en al helemaal niet van politiek getinte maatschappelijke beslommering. Hij zag deze relatie als volkomen vanzelfsprekend en de (commerciële) opdrachtgever als het kanaal waarlangs die zich aan de ontwerpers meedeelden - ideologische omwegen hoefden er niet aan te pas te komen. Bovendien waren de nieuwe tendensen niet door de architecten ingezet. Bij de formulering van nieuwe programma's stonden zij niet in de frontlinie. De op de nieuwe programma's geïnspireerde nieuwe typen gebouwen zijn in eerste aanleg meestal door de opdrachtgevers en hun adviseurs gedefinieerd, niet door architecten en stedenbouwkundigen. Denk bijvoorbeeld aan C. van der Leeuw, directeur van de Van Nellefabriek: hij was het die naar Amerika reisde om er fabrieken te bestuderen, en deze kennis leverde Van der Vlucht de inspiratie voor zijn revolutionaire ontwerp. De meeste nieuwe bouwmethoden en -technieken zijn door de industrie ontwikkeld. De beste manier om gebouwen in te zetten als ondersteuning van het 'corporate image' in het bedrijfsleven vloeit bijna altijd voort uit de 'huisstijl' van het ondernemingen, en die is zelden door architecten vormgegeven. Terwijl de samenleving zich ontwikkelt, ontwikkelt zich ook het 'maatschappelijk programma', en voor de architecten vormt dat een praktisch en concreet gegeven. Hadden zij zich hierdoor niet laten inspireren, dan had het modernisme zich nooit van het dode hout van de traditie kunnen bevrijden.

Door zich te profileren als voorstander van een zakelijk modernisme waarin de rijkdom aan (functionele) mogelijkheden van het ontwerp niet bij voorbaat werd opgeofferd aan als rationeel opgevatte interpretatie van de functie kwamen zijn opvattingen dicht in de buurt van die van Sybold van Ravesteyn en J.J.P. Oud, maar de belangrijkste inspirator voor het streven om de vormgeving te bevrijden van de beperkingen van rationaliteit en functionaliteit - overigens zonder die te willen veronachtzamen - was Le Corbusier. Door ideologische beslommeringen op afstand te houden schiep Zanstra ruimte voor een bevrijde manier van ontwerpen, die hem de richting wees naar een modernisme zonder ideologisch keurslijf.

ARCHITECT EN ONTWIKKELAAR

Zanstra's in de traditie van het modernisme gewortelde fascinatie met het alledaagse, concrete maatschappelijke program kreeg een pendant in de zakelijke manier waarop hij zich opstelde ten opzichte van zijn opdrachtgevers. Daarbij stelde hij zich ook zelf op als ondernemer. Dat was al het geval bij de befaamde atelierwoningen, die hij zelf ontwikkelde. Het leidde meteen tot discussies over de vraag of de ontwerper daartoe gerechtigd is. 'Is het namelijk juist, dat een architect a.h.w. opdrachten "creëert" in plaats van zich te bepalen tot zijn taak van bouwmeester en adviseur van een opdrachtgever? De vraag stellen is haar beantwoorden. Voor de standing van zijn beroep is het natuurlijk ten eenenmale onjuist dat de architect a.h.w. zou gaan leuren met plannetjes louter en alleen uit zakelijke overwegingen. Maar iets heel anders wordt het, wanneer een architect zich zijn sociale roeping bewust, aan sociale behoeften meent te kunnen voldoen, door het naar voren brengen van een project, waarachter hij met volle overtuiging staat.'² Misschien het belangrijkste onderscheid met eerdere pogingen om in de vraag naar dit type ateliers te voorzien

increasing uniformity, standardization and globalization on the other - every development contributed to the generation of a new world. In contrast to some of his colleagues in *De 8*, Zanstra regarded the anchoring of architecture in society not as a question of ideology and certainly not as a matter of politically tinted social issues. He saw the relation as one that was completely self-evident and the (commercial) customer was the channel along which it manifested itself to the planners - there was absolutely no need for ideological detours. Moreover, the new trends were not initiated by the architects. These were not in the vanguard in the formulation of new programmes. New kinds of buildings, inspired by new programmes, were primarily defined by customers and their advisors, not by architects and urban planners. In this context, one can think of C. van der Leeuw, the director of the Van Nelle factory: he travelled to America to study factories there and this knowledge gave Van der Vlucht the inspiration for his revolutionary design. Most new construction methods and techniques were developed by the industry in question. The best way of deploying buildings to support a corporate image almost always issues from the style of the enterprise - and this is seldom shaped by an architect. As society develops, the social programme also evolves, and this is a practical and concrete fact for architects. If architects had not allowed themselves to be inspired by this, modernism would never have been able to liberate itself from the deadwood of tradition.

As a proponent of type of commercial modernism in which the wealth of (functional) possibilities of design were not sacrificed to an allegedly rational interpretation of the function right from the start, Zanstra manifested himself as a kindred spirit to Sybold van Ravesteyn and J.J.P. Oud, although the most important source of inspiration for his aim of liberating design from the restrictions of rationality and functionality - without wishing to neglects these - was Le Corbusier. By keeping ideological issues at arm's length, Zanstra created scope for an emancipated method of working, which oriented him toward a kind of modernism without an ideological straitjacket.

ARCHITECT AND DEVELOPER

Zanstra's fascination with the everyday, concrete social programme, rooted in the modernist tradition, had its counterpart in the business-like manner with which he treated his customers. Here, he approached them as a fellow entrepreneur. That had already been the case with the renowned houses-cum-workplaces project, which he developed himself. It immediately led to discussions of whether or not the designer ought to be allowed to do so. 'Isn't it the case that an architect is now "creating" assignments, as it were, instead of sticking to his task as a master builder and advisor to the customer? Posing the question also produces the answer. For the status of his profession it is, of course, quite incorrect for an architect to go hawkling his plans, as it were, pure and simply for commercial reasons. It is quite another matter when an architect, conscious of his social calling, believes he can satisfy social requirements by advancing a project of which he is fully convinced.'² Perhaps the most important difference with previous attempts to construct this kind of houses-cum-workplaces lay in the decision to scrap municipal facilities such as reading rooms, so that it became a 'normal

was het besluit gemeenschappelijke voorzieningen als leeszalen te schrappen, waardoor het een 'normaal eigenbouwersproject' werd.³ Zanstra's succes werd dus vanaf het allereerste belangrijke project bepaald door de omstandigheid dat hij de taal van de 'eigenbouwers' verstond. Dat hij er geen problemen mee had het opdrachtgeverschap te aanvaarden als de directe schakel tussen architectuur en maatschappij en de waarde erkende van de inzichten en ervaringen die woningbouwcorporaties, commerciële ondernemingen, aannemers en ontwikkelaars in huis hadden werd hem niet door iedereen in dank afgenomen. Deze opstelling veronderstelt een zekere mate van dienstbaarheid ten opzichte van het bedrijfsleven, een houding die vanuit het oogpunt van het radicale modernisme botste met de maatschappelijke verantwoordelijkheid van de architect. Die zou bij de gebruiker-van-morgen liggen, die deelgenoot was van de nieuwe samenleving die op dat moment vorm kreeg door een amalgaam van sociale, economische en politieke factoren: verstedelijking, de opkomst van de massa, de evolutie van de massa als politieke machtsfactor zowel in de Sovjet-Unie als elders. Dat impliceerde een kloof tussen het modernisme en de opvattingen en belangen van het ondernemerschap. En daarmee kwam een tweede element in het spel: niet alleen zou Zanstra de zuivere beginselen van de moderne beweging verloochenen - wat feitelijk niet het geval was - bovendien zou hij de architectuur uitleveren aan de toevallige particuliere belangen van zijn opdrachtgevers. Ook dat is moeilijke vol te houden. Alle architectuur, ook die van de meest ideologisch bevolgen ontwerper, wordt door de opdrachtgever bepaald, en de opgave van de toekomst, die voor de architect een geheime agenda zou moeten zijn, is feitelijk fictief. Doerslaggevend is de manier waarop de ontwerper zijn eigen inbreng in het ontwerpproces kan laten meespelen, en Zanstra was daarin bijzonder bedreven. Zijn principieel opdrachtgerichte, zakelijke benadering resulteerde bovendien in overtuigend moderne ontwerpen. En dat zorgde ervoor dat hem de morele verontwaardiging bespaard bleef die architecten als Oud en Van Ravesteyn wel ten deel viel toen ze van het rechte pad van het functionalisme leken af te wijken.

WEDEROPBOUW EN 'MANAGERIAL REVOLUTION'

Toen Zanstra zijn firma begon was 'management' een vreemd woord; in de wereld waarin ZZDP nu opereert is er vrijwel niets dat aan enige vorm van management ontsnapt. Management pretendeert objectief, controleerbaar en zo niet wetenschappelijk dan toch in ideologische zin waardevrij te zijn, wat elke principiële tegenwerping tegen heel het fenomeen al bij voorbaat suspect lijkt te maken. De grote doorbraak van het management vond plaats in de jaren veertig, eerst in de Verenigde Staten en daarna, tijdens de wederopbouw, ook in Europa. Toen zij in steeds grotere getale op het toneel verschenen vormden ze een nieuwe kaste, die - zoals J. Burnham in zijn veelgelezen *The Managerial Revolution* uitlegde - in geen enkel traditioneel kader paste.⁴ De managers waren geen eigenaar van de 'productiemiddelen', in het Marxistisch jargon. Evenmin waren ze ondernemer in de klassieke betekenis, en ook bij de arbeidersklasse kon men ze niet indelen, zelfs al stonden de meeste managers op de loonlijst van het bedrijf dat van hun diensten gebruik maakte. De manager paste in geen enkel schema. Toch had hij een beslissende invloed op de bedrijfsvoering, waar hij ver-

privately built' project.³ Thus, Zanstra's success right from his very first major project was largely determined by the fact that he understood the language of the property developers. The fact that he had no difficulty in accepting commissioning responsibilities as the direct connection between architecture and society, and recognized the value of the insight and experience that housing associations, commercial enterprises, contractors, and project developers possessed, was not greatly appreciated by everyone. Such an attitude presupposed a certain servitude to business circles; in the view of those advocating radical modernism, it was an outlook that clashed with the social responsibility of the architect. This ought to be oriented toward tomorrow's user, who participated in the new society that was being shaped at that moment by an amalgam of social, economic and political factors: urbanization, the rise of the masses, the evolution of the masses as a political power factor both in the Soviet Union and elsewhere. This implied a gap between modernism and the notions and interests of entrepreneurship. With this, a second element entered the fray: not only would Zanstra betray the pure principles of the modern movement - which was not actually the case - he would also deliver architecture into the hands of the arbitrary private interests of his customers. This assertion, too, is difficult to underpin. All architecture, including that of the most ideologically inspired designer, is ultimately determined by the customer, and the vision of the future, which should be a secret agenda for the architect, is no more than a pipedream. The decisive factor is the way in which the designer can enable his own input to play a role in the design process, and Zanstra was exceptionally adept at this. In addition, his assignment-oriented, commercial approach resulted in convincingly modern designs, which ensured that he was spared the moral resentment that architects such as Oud and Van Ravesteyn received when they appeared to deviate from the rigid path of functionalism.

POST-WAR RECONSTRUCTION AND THE 'MANAGERIAL REVOLUTION'

When Zanstra started up his firm, 'management' was a foreign word. In the world in which ZZDP currently operates, there is almost nothing that is without some form of management. Management claims to be objectively, controllably and ideologically value-free, albeit not scientifically, which would seem to neutralize all principled objections against this phenomenon. The great management breakthrough occurred in the 1940s, first in the USA and later in Europe, during post-war reconstruction. When these managers appeared on the scene in ever-increasing numbers, they formed a new caste - as J. Burnham outlined in his best-seller *The Managerial Revolution* - that did not fit into any traditional framework.⁴ The managers were not the owners of the 'means of production', to put it in Marxist terms. Neither were they entrepreneurs in the classical significance of the word, and one could not even accommodate them among the working class, even although most managers were merely employees of the companies that made use of their services. The manager did not fit into any existing system. Nevertheless, he had decisive influence on commercial practice, where he was responsible for the introduction of scientific, professional methods of planning and

antwoordelijk was voor de introductie van wetenschappelijke, professionele methoden van planning en controle. De invloed van deze omwenteling op architectuur en stedenbouw is nauwelijks te overschatten. Het dwong aannemers zich te moderniseren en architecten om te leren omgaan met standaardtypen op een veel grotere schaal dan voorheen, steeds vaker vervaardigd met industriële bouwmethoden. Deze omwenteling leek Zanstra op het lijf geschreven.

De voorbereidingen werden al tijdens de bezetting getroffen. Toen werd volop geëxperimenteerd met nieuwe bouwmethoden, normalisatie en rationalisatie. Deels waren die geïnspireerd op vooroorlogse proefnemingen door architecten als Oud, toch ging de voornaamste impuls uit van het bedrijfsleven en de overheid. (Voor de ontwikkelingen die de Amerikaanse architectuur gelijktijdig doormaakte gold hetzelfde: weliswaar werden toonaangevende architecten bij het rationalisatieproces betrokken, de meest succesvolle resultaten werden door grote bouwconcerns bereikt.) Doel van deze operatie was niet in de eerste plaats om op termijn sneller en goedkoper te kunnen bouwen. De 'babyboom' en de daardoor afgedwongen productieverhoging werden aanvankelijk niet voorzien, en in de eerste naoorlogse jaren hield men zelfs rekening met de noodzaak de bouw te vertragen en werkloosheid in de bouw te voorkomen. Inzet was vooral om het bouwbedrijf om te vormen tot een beter te 'managen' bedrijf, een streven dat begrijpelijk wordt als men bedenkt dat de bouw werd gezien als een effectief sturingsmechanisme voor heel het bedrijfsleven.⁵ Sturing veronderstelt de mogelijkheid de financiële en economische effecten van investeringen in de bouw tamelijk precies in te schatten. De grootste bouwstroom was die van de woningbouw en daar leidde deze managementbenadering tot de formulering van standaardtypen, die de bouwstenen van het woningprogramma vormden. Hoewel deze vorm van rationalisatie niet werd ingegeven door de esthetische en ideologische principes van het modernisme en de architecten niet voorop liepen bij deze modernisering was ze er nauw mee verwant. Niet in de laatste plaats omdat ook het klassieke modernisme zich in de jaren tien en twintig had laten inspireren door de 'ingenieurs'-benadering van het bouwen, die destijds belichaamd werd door het moderne, grootschalige bedrijfsleven. De architectuur van de late jaren veertig en vijftig laat zien hoe vooral de woningbouw zich binnen een betrekkelijk beperkt aantal standaardtypen beweegt. Het spanningsveld tussen de uniformerende tendensen die van het overheidsbeleid uitgingen, de specifieke ontwerpopvattingen van de architecten en de eisen van de lokale bouwverordeningen bepaalde het architectuurbeeld. Bepalend was het spel met de bouwtechniek, de standaardtypen en niet in de laatste plaats de vele bureaucratistische regels, het ideologisch debat verschoof naar de achtergrond. Hoeveel stof het conflict tussen de zogenaamde Delftse School, die zich tegen de toepassing van moderne materialen en ontwerpmethoden zou verzetten, en het Nieuwe Bouwen dat elke innovatie toejuichte, ook deed opvaaien, het betrof slechts een achterhoedegevecht dat al na een paar jaar vergeten was. Zanstra lijkt er zich nauwelijks om te hebben bekommerd. Binnen de nieuwe, deels aan het modernisme verwante kaders maakte hun bureau een bloeiperiode door. Zanstra richtte zich vooral op de woningbouw en werkte net als bijvoorbeeld de bureaus van H. Maaskant en E.H. Groosman nauw samen met aannemers die zich specialiseerden in de ontwikkeling van nieuwe bouwmethoden. Maaskant maakte van zo ongeveer elk systeem gebruik maar hield zich vooral bezig met de methode

control. The influence of this revolution upon architecture and urban planning can hardly be overestimated. It forced contractors to modernize their companies and architects to cope with standard types on an unprecedented scale, increasingly realized by means of industrial construction methods. This revolution appeared to be ideally suited to Zanstra's approach.

Preparations had already been made during the occupation, when experiments with new construction methods, normalization and rationalization were carried out. To a certain extent, these were inspired by pre-war experiments by architects such as Oud, although the main impulse came from trade and industry and the government itself. (The same applied to the developments that were taking place in American architecture at the same time: although leading architects were involved in the rationalization process, the most successful results were achieved by the large building concerns.) Being able to build quicker and cheaper was not the primary aim of this operation. The baby boom and the ensuing increase in production had actually not been anticipated, and people even considered the necessity of slowing down construction to prevent unemployment in the building industry in the first few post-war years. The main concern was to reshape the construction company into a branch of industry that could be managed better, an objective that can be more fully understood when one realizes that construction was regarded as an effective steering mechanism for the whole of trade and industry.⁵ Steering presupposes the possibility of a reasonably exact estimation of the financial and economic effects of investments in construction. Housing construction represented the greatest flow of activity and this management approach led to the formulation of standard types that formed the building blocks of the housing programme. Although this form of rationalization was not based on modernist aesthetic and ideological principles, and although architects did not champion this kind of modernization, the two were nevertheless closely related. To a considerable degree, this was also due to the fact that classical modernism of the 1910s and 1920s had been inspired by the 'engineering' approach to building, which, at that time, had been embodied by modern, large-scale economic activity. Architecture of the late 1940s and the 1950s illustrates the extent to which housing construction, in particular, oscillates within relatively limited margins in terms of standard types. The force field between the impulse toward uniformity that emanated from government policy, the specific design ideas of the architects, and the demands of local building regulations determined the architectural picture. The play of construction techniques, standard types, and the many bureaucratic regulations was the determining factor here, rather than the ideological debate. Regardless of the amount of dust raised by the conflict between the so-called 'Delft School', which resisted the application of modern materials and design methods, and *Het Nieuwe Bouwen* (or Functionalism), which rejoiced in every innovation, this remained a rearguard action that was forgotten within a few years. Zanstra seems to have given the matter little attention. His office flourished within this new framework that was distantly related to modernism. Zanstra oriented his attention primarily toward housing construction and, just like other offices such as those of H. Maaskant and E.H. Groosman, he co-operated closely with contractors

Pronto: Groosman werkte veel met Welschen en MUWI, en introduceerde het systeem Dura-Coignet. Het bureau Zanstra, Gmelig Meyling de Clercq Zubli specialiseerde zich onder andere in het schokbeton en bouwden daarmee duizenden woningen. Niets illustreert de 'managerial revolution' in de architectuur beter dan de nauwe verwevenheid met het industriële bouwbedrijf en de daardoor mogelijk geworden grootschalige, seriematige massaproductie. Het stelde Zanstra en Zubli in staat het bureau uit te bouwen tot een van de grootste van Nederland.

DE MODULAIRE STAD

De basis van de stedenbouwkundige transformatie van Nederland na 1945 wordt steeds gevormd door een beperkt aantal typen, dat eindeloos herhaald wordt. Tot in de jaren vijftig overheersten appartementsgebouwen, daarna volgde een hoogbouwhausse die voortduurde tot het begin van de jaren zeventig. De al dus tot collectieve gebouwen aaneengeregen woningen (overigens zonder collectieve voorzieningen) vormden de basismodules van de moderne stadswijk, die overal anders was maar toch steeds dezelfde karakteristieken vertoonde. Meer nog dan de modulaire opbouw van de afzonderlijke woningcomplexen bepaalt de eveneens modulaire opbouw van de stad het beeld van de jaren vijftig, zestig en het begin van de jaren zeventig. In de late jaren veertig werd het gebruik toekomstige stadsuitbreidingen over betrekkelijk autonome modules - de wijken - te verdelen. Daarmee werd zeer bewust afscheid genomen van de vooroorlogse praktijk waarin landschapsbescherming en het streven naar compacte, met groene wiggen dooraderde steden hand in hand gingen. De wijken beschikten over alle bij het wonen horende voorzieningen en werden van elkaar en van de bestaande bebouwing gescheiden door brede groene buffers met daarin voorzieningen voor recreatie, volkstuinen en speelervelden. De wijkopbouw moest gemeenschapszin bevorderen en het ontstaan van een anonieme stedelijke massa voorkomen. Overzichtelijkheid was een van de kenmerken van de wijk, maar het daarmee vaak geassocieerde streven naar optimale controle wordt nooit als een hoofdoogmerk genoemd. Voorop stond het aanbieden van een aantal trapsgewijs geordende milieus die het de bewoners mogelijk moest maken op te groeien tot verantwoorde burgers. Het voordeel van de opbouw uit modules was, behalve de altijd benadrukte sociaal heilzame werking, de mogelijkheid een stad zoveel uit te breiden als economisch nodig en wenselijk was. Idealiter correspondeerde elke omvang met een bepaald aantal wijken, die over alle nodige voorzieningen beschikten en dus in principe compleet waren. De wijkgewijze uitbouw van de steden veronderstelde een snel toenemende (auto-)mobiliteit, en tendens waarmee al voor de bezetting rekening werd gehouden. Zouden ongelukken als het uitbreken van een derde wereldoorlog uitblijven en het economisch herstel doorzetten, dan zou de opmars van de auto niet te stuiten zijn. Toen de auto inderdaad - in overeenstemming overigens met de sociale doeleinden van de verzorgingsstaat - binnen handbereik van de arbeidersklasse kwam werd het mogelijk de wijken steeds verder van de kernsteden te bouwen en nam ook het forensisme een hoge vlucht: dorpen werden tot stadswijken omgebouwd, de bewoners gingen 'pendelen'. In de loop van de jaren vijftig werd duidelijk dat deze wijze van stadsuitleg buitensporig veel grond in beslag dreigde

who specialized in the development of new construction methods. Maaskant made use of almost every existing system, but was mainly involved in the Pronto method. Groosman worked to a large extent with Welschen and MUWI, and introduced the Dura-Coignet system. The Zanstra, Gmelig Meyling & de Clercq Zubli architectural office specialized in vibrated concrete, among other methods, and constructed thousands of houses in this way. Nothing illustrates the managerial revolution in architecture better than the close interweave with industrial construction activity and the resulting potential for large-scale, serial mass production. It allowed Zanstra and Zubli to expand their office into one of the largest in the Netherlands.

THE MODULAR CITY

The basis of the architectural transformation of the Netherlands after 1945 was formed by a limited number of types that were consistently repeated. Apartment blocks dominated until well into the 1950s, after which high-rise buildings were the rage until the early 1970s. These houses, thus strung together into collective buildings (although without collective amenities), formed the basic modules of the modern urban neighbourhood, which varied according to location but invariably displayed the same features. In the 1950s, 1960s, and the early 1970s, the modular structure of the city determined the picture of the city to a greater extent than the modular structure of the separate housing complexes. In the late 1940s, the custom had been to spread future urban expansion among relatively autonomous modules - the suburban neighbourhoods. In doing so, a conscious decision was made to abandon pre-war practice in which landscape protection and the pursuit of compact cities, veined with green strips, went hand in hand. The suburbs had all the necessary amenities and were separated from one another and from existing buildings by green buffers that accommodated facilities for recreation, allotments, and playgrounds. The layout of the suburb was meant to stimulate a sense of community and prevent the rise of an anonymous urban mass. A clear and legible structure was one of the key features of the suburb, but the pursuit of optimum control, often associated with this quality, was never mentioned as a main objective. The primary aim was to offer a number of distinctly ordered environments that would enable the residents to grow into responsible citizens. Besides the repeatedly emphasized social advantages, modular construction enabled the city to expand to a degree that was economically necessary and desirable. In ideal terms, every unit corresponded to a certain number of suburbs that contained all the necessary facilities and, as such, were complete. The suburb-based expansion of the cities presupposed rapidly increasing (auto-)mobility, a tendency that had already been taken into account even before the occupation. If accidents such as the outbreak of World War III could be avoided, and if economic recovery continued, the upsurge of automobility would be irresistible. When the car did indeed come within arm's reach of the working class - in accordance with the social aims of the welfare state - it became possible to build suburbs at an even greater distance from the inner cities, and commuter travel flourished. Villages were transformed into dormitory suburbs, the residents commuted to and fro. In the course of the 1950s, it became clear

te nemen. Dat viel moeilijk te rijmen met de landbouwpolitiek die, zelfs al voor S. Mansholt hier de scepter ging zwaaien, gericht was op productieverhoging - wat in ieder geval strijdig was met de tendens grond aan de landbouw te onttrekken. Deze constatering was een van de motieven voor de introductie van steeds meer hoogbouw. Zonder het principe van relatief autonome, door groen van elkaar gescheiden wijken op te geven zou dat een zekere besparing aan bouwgrond mogelijk moeten maken. Heel deze gigantische operatie, die onder andere nodig was om de bevolkingsexplosie de baas te kunnen blijven, werd gedomineerd door grote architectenbureaus die wisten hoe ze met grote getallen om konden gaan. Met Groosmans bureau behoort dat van Zanstra tot de meest succesvolle, ook al omdat het in staat was behalve de woningen ook de bijbehorende voorzieningen, in de eerste plaats uiteraard de winkelcentra, te ontwerpen. Kwaliteit en massaproductie bleken elkaar niet uit te sluiten: het gros van de op deze manier tot stand gekomen wijken was van bovengemiddelde kwaliteit. Toetssteen voor Zanstra was ongetwijfeld zijn ontwerp voor een rijtje woningen aan de Haagse Segbroeklaan, waarvoor hij werd gelauwerd met de H.P. Berlage prijs. Het is een voorbeeldige illustratie van het samengaan van rationaliteit en architectonische expressie, en illustreert het grenzeloze optimisme van de planners en de 'managers', die op basis van een 'wetenschappelijke' benadering bouwden aan een humane samenleving.

HET 'MANAGEN' VAN DE GROEI

ZZDP behoorde met ongeveer 125 medewerkers rond 1970 tot de grootste bureaus in Nederland. De stormachtige groei die het bedrijf meemaakte weerspiegelde de bouwexplosie die het land in deze jaren voorgeed van aanzien deed veranderen. Daarin speelde het bureau een prominente rol: het was in staat gehele wijken neer te zetten, compleet met winkelcentra, kerken en alle denkbare voorzieningen. Voor een 'new town' als Lelystad maakte het bedrijf niet alleen ontelbare woningen met alles wat erbij hoort, maar ook een hotel en het stadhuis. Een groot deel van de productie was weliswaar gestandaardiseerd, alles moest toch ontworpen en getekend worden en dat veronderstelde een enorme productie. Die werd gerealiseerd door verschillende werkverbanden binnen het bureau. Al aan het eind van de jaren zestig leverde dat de nodige problemen op - de parallellen met de gelijktijdige schermutselingen op het vergelijkbare bureau van E.F. Groosman, dat in nauwelijks dertig jaar was uitgegroeid van een eenmanszaak tot een bedrijf van 150 man, zijn opmerkelijk.⁴ Met name twee ontwikkelingen baarden steeds meer zorgen.

Naarmate het grote bureau zich steeds meer als een bijenkorf van kleine vaste werkverbanden manifesteert wordt het moeilijker al die werkverbanden volgens dezelfde methodieken te laten werken. 'Door de grote waarde, die wordt toegekend aan het brengen van architectuur van hoog gehalte, ligt het voor de hand dat de architecten in het bureau een grote vrijheid hebben om hun denkbeelden door te voeren tot in de details. Daaruit volgt de opvatting om een architect, die een gebouw ontworpen heeft, verantwoordelijk te laten voor het gebouw vanaf het ontwerp tot en met de oplevering', zoals blijkt uit een intern, in 1968 opgesteld document. Toch blijkt deze diversiteit weinig praktisch: als iedere groep zijn eigen manier van bestekken tekenen en calculeren hanteert

that this method of urban expansion threatened to appropriate an excessive amount of ground. This was not consonant with agricultural policy that, even before S. Mansholt took charge of this department, was oriented toward increased production. This observation was one of the underlying reasons for the increasing introduction of high-rise buildings. Without relinquishing the principle of relatively autonomous neighbourhoods, mutually separated by green areas, this policy would surely contribute to savings in the amount of construction ground required. This enormous operation, necessary to keep on top of the population explosion that was taking place, was dominated by the large architectural offices that knew how to deal with large numbers. Zanstra's office, along with Groosman's, was one of the most successful in this field, partly due to the fact that it was capable of designing the necessary amenities, such as shopping centres, to support the housing schemes. Quality and mass production turned out not to be mutually exclusive: the vast majority of suburbs realized in this way were of above-average quality. To Zanstra, the touchstone was undoubtedly his plan for a row of houses on the Segbroeklaan in The Hague, for which he received the H.P. Berlage Award. It is an exemplary illustration of a marriage of rationality and architectonic expression, and illustrates the boundless optimism of the planners and managers who were involved in building a humane society on the basis of a 'scientific' approach.

MANAGING THE GROWTH

In 1970, with around 125 employees, ZZDP was one of the largest offices in the Netherlands. The almost unrestrained expansion of the company was a reflection of the construction boom that had a permanent effect on the appearance of the country. The office played a prominent role in this: it was capable of erecting entire neighbourhoods, complete with shopping centres, churches, and all conceivable amenities. For the new town of Lelystad, the company produced not only countless houses and their corresponding requirements, it also realized a hotel and a town hall. Although a great deal of the production had been standardized, everything still had to be planned and drawn out, which demanded enormous production. This was performed by various combinations within the office, and led to the necessary problems by the end of the sixties. There are remarkable parallels with the erstwhile skirmishes within Groosman's office, which had grown from a one-man company to a company with 150 employees within a period covering scarcely thirty years.⁴ Two developments in particular caused an increasing amount of worry.

As the large office increasingly manifested itself as a beehive of small, regular combinations, it became all the more difficult to have these combinations work together according to the same methods. 'Due to the great value that is ascribed to producing architecture of substance, it will be obvious that the architects in the office ought to have a great deal of freedom to implement their ideas, right down to the details. From this issues the notion that an architect who has designed a building ought to be responsible for the building, from the planning process all the way through to the completion and delivery', as is stated in an internal document dating from 1968. Nevertheless,

raakt het overzicht zoek. Pogingen het bedrijf te stroomlijnen kwamen in de praktijk neer op het introduceren van moderne managementstrategieën - sinds de 'managerial revolution' het panacee voor alle kwalen. Bij het bureau van Groosman nam de zoon van de oprichter, Marcel Groosman het voortouw, bij ZZDP was het Zanstra's schoonzoon Joost van Santen, van het organisatie- en adviesbureau Van Santen & Danz, die zich inspande voor meer overzichtelijkheid en een strakkere organisatie. In beide gevallen werd veel verwacht van de computer, niet voor het teken- maar voor het rekenwerk. Complement van het uiteenvallen van het bureau in werkverbanden waren de elkaar versterkende processen van specialisatie en schaalvergroting, die de ontwikkelingen op de markt op de voet volgden. Daar maakte de kleine aannemer-eigenbouwer plaats voor de professionele ontwikkelaar. Het bouwbedrijf zag zich genoodzaakt schaalvergroting na te streven, al was het maar om in het zich heroderende krachtenveld niet machteloos achter te blijven. De groei van bureaus als die van Zanstra, Groosman en Maaskant weerspiegelde deze tendens. Tegelijkertijd moest een antwoord worden gevonden op de vraag hoe voldoende expertise in eigen huis te houden was, nu aannemers en ontwikkelaars ook zelf steeds meer kennis in huis hadden. Specialisatie was een van de mogelijkheden: werkzaamheden die traditioneel tot de kerntaken van het bureau hoorden - het maken van bestekken, het tekenwerk - werden steeds vaker uitbesteed aan gespecialiseerde bureaus. Dat leidde dan als vanzelf weer tot organisatorische en logistieke problemen, waarvoor dan weer externe organisatiebureaus - waaronder dat van Van Santen & Danz - werden ingehuurd.

Groei en gelijktijdige fragmentatie leverden zo tal van praktische problemen op. Die werden geaccentueerd door de oprichting van satellietvestigingen. Schaarste aan gekwalificeerde medewerkers in Amsterdam en het ontstaan van nieuwe markten buiten de Randstad leidde tot de keuze voor de oprichting van satellietbureaus. Een van de eerste van deze buitenposten kwam in Den Haag tot stand, waar het uit het bouwgebied voor het TNO kantoor ontstond; bijkomende reden was dat men zo dicht bij B. Meijer zat, een Haagse ontwikkelaar die een van de belangrijkste opdrachtgevers was. Toen de bouw van Lelystad in een stroomversnelling kwam richtte men er onmiddellijk een vestiging op, van waaruit duizenden woningen werden gerealiseerd. De ambitie ook de industriële markt te veroveren leidde tot het opkopen van bureau Lammers Lammers Koeleman in Arnhem, dat zich toeleedde op de bouw van onder andere textiel-fabrieken en elektriciteitscentrales. De leiding kwam in handen van Wim Lammertsma, een van de directieleden; het instorten van de Nederlandse textiel-sector smoorde de opbloei van deze vestiging. Ook in Almere, na Lelystad geoormerkt als de volgende 'boomtown', werd een satellietkantoor ingericht.

Daarnaast ontstonden moeilijkheden van meer principiële aard. Wanneer het bureau feitelijk uit subbureaus bestaat, waaruit bestaat dan de eigen identiteit? Zolang Zanstra de bepalende figuur was bepaalde hij het gezicht, maar toen hij het bureau in 1980 verliet ontstond het angstige gevoel dat het bureau juist dankzij de gefragmenteerde structuur onherkenbaar was. Bij een ingestorte woningmarkt en een zich steeds duidelijker aftekenende economische crisis werd dat als een handicap gezien: opdrachtgevers zouden kiezen voor architecten met een duidelijke signatuur. Elders in dit boek is te lezen welke oplossingen men zocht: het aantrekken van een architect die het bedrijf een een-

this diversity turns out to be of little practical value: if every group deploys its own particular way of formulating specifications and calculating assignments, the company soon loses track of the overall situation. In real-life practice, attempts to streamline the company led to the introduction of modern management strategies - which has been the panacea for all evils since the managerial revolution. In Groosman's office, Marcel Groosman, the son of the founder, assumed control. At ZZDP, it was Zanstra's son-in-law, Joost van Santen, of the Santen & Danz organization and consultancy office, who prompted more clarity and a tighter organization. In both situations, a key role was ascribed to the computer, for calculation rather than drawing purposes. The mutually reinforcing processes of specialization and scale enlargement, which closely followed market developments, compensated the dissolution of the existing working combinations within the office. The small contractor, the self-contained building company, made way for the professional project developer. The whole building industry was more or less forced to pursue the necessary scale enlargement, even if it was only to retain some kind of power in the shifting force field. The growth of offices such as those of Zanstra, Groosman, and Maaskant reflected this tendency. At the same time, an answer had to be found to the question of how sufficient expertise could be kept within the company, now that contractors and project developers were also acquiring an increasing amount of knowledge. Specialization was one of the options: tasks that traditionally belonged to the core activities of the office - formulating specifications, drawing the plans - were being increasingly outsourced to specialist offices. This, in turn, led to organizational and logistic problems, for which other external organizational companies - including Van Santen & Danz - were hired to solve.

Growth and simultaneous fragmentation produced numerous practical problems. These were accentuated by the founding of satellite companies, whose generation was based on a scarcity of qualified personnel in Amsterdam and the rise of new markets outside the Randstad (the urban conglomeration in the west of the Netherlands). One of the first of these outposts appeared in The Hague, issuing from the construction office of the TNO (*Toegepast-Natuurwetenschappelijk Onderzoek*, Dutch Organization for Applied Scientific Research). Another reason was that this office was situated close to B. Meijer, a project developer based in The Hague, who was one of Zanstra's most important principals. When the construction of Lelystad began to gain momentum, a branch was immediately established there, from which thousands of houses were eventually realized. The ambition to capture the industrial market as well led to a takeover of the Lammers Lammers Koeleman office in Arnhem, which was mainly involved in the construction of textile factories and power stations. Wim Lammertsma, one of the board members, took over the management of this branch. The demise of the Dutch textile sector, however, prevented the efflorescence of this division. A satellite office was also established in Almere, which, after Lelystad, was earmarked to be the next boomtown.

Besides these developmental problems, there were difficulties of a more quintessential nature. When a company only exists as a collection of sub-offices, what gives the company its own identity? As long as Zanstra was

duidelijk gezicht moest geven, en pogingen om onder leiding van een filosoof een vastomlijnde bedrijfsfilosofie te formuleren. Beide initiatieven verwaterden toen de economie in de jaren negentig weer aantrok.

NIEUWE MONUMENTEN VOOR DE 'CITY'

Als iets de architectonisch-stedenbouwkundige revolutie van de jaren vijftig, zestig en zeventig typeert is het wel het ongebreidelde proces van decentralisatie. Dat werd gevoed door het overhevelen van woningen uit de centra naar de buitenwijken in de periferie en de forensendorpen op het platteland (waar bovendien de gevolgen van de bevolkingsexplosie werden opgevangen). Zanstra en de bureaus die uit zijn bedrijf voortsporen bewezen dat de vloedgolf van woningbouwprojecten die over het land rolde architectonische kwaliteit allerminst uitsloot. Toch bleef de binnenstad de plek voor het monumentale, representatieve gebouw. Anders dan in de woningbouw werd dat niet eindeloos herhaald. Kantoren, stadhuizen, hotels waren bijna altijd unica. Terwijl de stadskernen steeds meer bewoners en voorzieningen zagen vertrekken bleven planologen en stedenbouwkundigen er de economische motor van de uitgelegde steden in zien. Ze lagen immers als een spin in het web, zowel de historische als de nieuwe infrastructuur was op de kern, of de daaromheen gelegde rondwegen gericht. Gemakkelijke bereikbaarheid was gegarandeerd, althans zolang de opmars van de auto de nauwe binnenstadsstraten niet verstopte. Zodra dat het gevaal was moesten doorbraken worden geforceerd; bovendien schiepen die de mogelijkheid verouderde en historisch nog niet als waardevol gekenschetste stadsdelen te vervangen door moderne winkel- en kantoorpanden, de monumenten van de toekomst. Zanstra had geen problemen met de 'schaaldiscrepantie' die dat opleverde en projecteerde menig enorm gebouw midden in het tere weefsel van de historische stad. Het meest tot de verbeelding spreekt zijn project voor een 120 meter hoge universiteitstoren in het centrum van Leiden. Het werd niet uitgevoerd, maar getuigt overduidelijk van Zanstra's zucht naar het monumentale. Veel meer dan in de perfect gedetailleerde, goed verzorgde woningbouw, die per definitie het herhalen van een beperkt aantal basistypen inhield, kon hij zich hier uitleven in projecten die eenmalig waren en zich leenden voor het grote, Corbusiaanse gebaar. In die zin lijken al zijn binnenstadsmonumenten te refereren aan het Plan Voisin van zijn grote voorbeeld: van enig nostalgisch sentiment blijkt niets. Het lijdt geen twijfel dat Zanstra in deze projecten geen aantasting van de historische kernen zag, maar eerder een verrijking ervan. Zo kon de binnenstad het levende, monumentale hart blijven van de intussen over een groot gebied verspreide decentrale stad. Als iets het grenzeloze optimisme van de jaren zestig tekent, dan is wel deze monumentaliserende schaalvergroting. Dat alleen al de verkeersstromen die daardoor werden opgewekt een catastrofaal gevolg konden hebben werd niet als een overwegend bezwaar gezien: naarmate de techniek voortschreed zou het gemakkelijker worden daarvoor een oplossing te vinden.

Zanstra stond zeker niet alleen in deze opvatting. Maaskants eerste ontwerpen voor het Brabantse provinciehuis werden gemaakt voor een locatie midden in historisch Den Bosch. S. van Embden, hoofd van OD 205, een van Nederlands grootste stedenbouwkundige bureaus, maakte voor verschillende steden kern-

the leading figure, he determined the countenance of the firm, but when he left the office in 1980 an anxious feeling arose that the office had become unrecognizable as a consequence of this fragmentary structure. With the housing market on the verge of collapse and an economic crisis evidently approaching, this was seen as a severe handicap: customers would opt for architects with a clear signature. The proposed solution is described elsewhere in this book: a search was instigated to attract an architect who could give the office an unequivocal identity and attempts were made to formulate a well-defined company philosophy under the management of a philosopher. Both initiatives rather petered out when the economy picked up again in the nineties.

NEW MONUMENTS FOR THE CITY

If anything typifies the urban planning revolution of the 1950s, '60s and '70s, it is the unbridled process of decentralization. This was nourished by the transfer of housing from the city centres to the suburbs and the dormitory towns and villages in the countryside (which, moreover, absorbed the consequences of the population explosion). Zanstra and the offices that devolved from his original firm proved that the tidal wave of housing projects that flooded the country need not exclude architectural quality. Nevertheless, the inner city was the place *par excellence* for monumental, representative buildings. In contrast to housing projects, such edifices were not repeat copies. Office blocks, town halls, hotels, etc. were almost always unique buildings. While the inner cities saw the disappearance of an increasing number of residents and facilities, spatial planners and urban developers continued to regard these buildings as the economic motor of the expanding cities. They were situated like a spider in a web; the historical as well as the new infrastructure was based around the centre or oriented toward the urban circulars. Easy access was guaranteed - as long as the advance of the car did not congest the narrow inner-city streets. As soon as that occurred, a breakthrough had to be forced. In addition, such developments created the possibility of replacing old and historical neighbourhoods that were not yet regarded as valuable urban components with modern shopping and office premises, the monuments of the future. Zanstra had few qualms about any scale discrepancy that such interventions might entail, and projected many enormous buildings in the fragile tissue of the historical city. The most illustrative example was his project for a university block, 120 metres tall, in the centre of Leiden. It was never implemented, but is clear evidence of Zanstra's inclination toward the monumental. Much more than in the perfectly detailed, well-executed housing construction, which entailed the repetition of a limited number of basic types, Zanstra could wallow in one-off projects that lent themselves to a grand, Corbusian gesture. In those terms, all his inner-city monuments seem to refer to the Plan Voisin of his illustrious predecessor: there is no trace of nostalgic sentiment here. There is no doubt that, with such projects, Zanstra did not envisage an infringement upon the historical core, rather an enrichment of it. In this way, the city centre could remain the living, monumental heart of the decentralized city that was increasingly spreading across a wider area. If there is anything that

plannen die de 'cityvorming' op de architectuurhistorisch minst interessante delen van de binnensteden concentreerde, daar rücksichtslos kaalslag en nieuwbouw pleegde, maar de als waardevol ervaren delen zoveel mogelijk spaarde. Cityvorming was een geaccepteerde strategie die de zich al veel langer manifesterende 'natuurlijke tendensen' in goede banen probeerde te leiden. Uiteindelijk bleek het onverenigbaar met de decentralisatie van de stad, de bouw van steeds beter voorziene winkelcentra in de buitenwijken, de kwetsbaarheid van de binnenstad, toenemende protesten tegen sloop, het maken van doorbraken en de 'deportatie' van de oorspronkelijke bewoners naar de buitenwijken. Een van Zanstra's bekendste projecten, het Amsterdamse Maupoleum viel aan deze sentimenten ten prooi. Het werd gesloopt, maar de vervangende nieuwbouw was zo mogelijk nog grootschaliger. Na Zanstra's vertrek in 1980 liet het bureau diens opvattingen over het bouwen in de binnenstad varen. De soms monumentale kantoorpanden die het bedrijf ontwierp volgden een meer algemene trek naar het 'businesspark'.

DE RODE DRAAD

Hoewel het zoeken naar een eigen signatuur in de loop van de jaren negentig naar de achtergrond verdween heeft ZZDP een duidelijke, op een lange traditie voortbouwende identiteit. Het bureau is modern en heeft zich van postmoderne of andere modes weinig aangetrokken. Het bedient de zakelijk markt en voelt zich daardoor niet beperkt in de eigen inbreng. Die overstijgt het strikt functionele en bevecht voor het ontwerp een zekere mate van vrijheid, die het gebouw een zekere meerwaarde moet geven. Deze werkwijze gaat terug op de opvattingen die Zanstra al voor de oorlog ventileerde. De belangrijkste veranderingen die zich sindsdien voordeden hebben te maken met de veranderende context - de suprematie van het 'management' op elk denkbaar gebied, de schaalvergroting in de bouw, de projectontwikkeling en uiteindelijk ook de bij de grotere architectenbureaus, toenemende specialisatie. Ook de meer fundamentele vraagstukken waarmee het architectenbureau te maken kreeg hangen daarmee samen: is het mogelijk tegen deze achtergrond vast te houden aan een duidelijk eigen gezicht? En is dat wenselijk? En bestaat die uit een duidelijke bedrijfsfilosofie, uit een eigen 'stijl', of uit de manier waarop klanten worden bediend? Op de achtergrond spelen deze vragen nog steeds een rol, maar de dagelijks praktijk lijkt steeds meer te worden bepaald door een manier van opereren die geïnspireerd lijkt op die van het Amerikaanse Skidmore, Owings and Merrill, kortweg SOM, waarmee ZZDP in Nederland regelmatig samenwerkt: net als in de jaren zestig en zeventig een bijenkorf, maar eentje die idealiter strak georganiseerd is, eenduidige procedures hanteert, over een grote hoeveelheid kennis beschikt en daardoor in staat is niet alleen dienstbaar te zijn aan de opdrachtgever, maar ook als een bedreven 'sparringpartner' te fungeren. De persoonlijke opvattingen van Zanstra lijken daarmee te zijn getransformeerd in een strategie die ook voor het grote bureau werkbaar is.

Zou men het immense oeuvre van ZZDP en haar voorgangers vanaf 1954 in kaart proberen te brengen, dan zou dat de complete transformatie van het Nederlandse landschap in de laatste decennia voorbeeldig weerspiegelen.

represents the boundless optimism of the 1960s, it is this monumental scale enlargement. The very fact that the traffic flows issuing from the growing prosperity could have catastrophic consequences was not regarded as a paramount drawback - as technology advanced, it would be easier to find a solution.

Zanstra was certainly not alone in this opinion. Maaskant's first plans for the provincial government building were drawn up for a location in the heart of historical Den Bosch. The architect S. van Embden, head of OD 205, one the Netherlands largest urban development offices, drew up blueprints for various towns, concentrating the urban revamp on the sections of the inner cities that were the least interesting in architectural-historical terms. He was ruthless in his demolition and in the deployment of new construction, but he did spare the parts that were regarded as the most valuable. City-forming was an accepted strategy that attempted to steer the 'natural tendencies' that had gradually manifested themselves into the right channels. Ultimately, this approach turned out to be incompatible with the decentralization of the city, the construction of increasingly better equipped shopping centres in the suburbs, the vulnerability of the inner city, increasing protests against demolition, the imposition of breakthroughs, and the 'deportation' of the original residents to the suburbs. One of Zanstra's most renowned projects, the Amsterdam Maupoleum was a victim of this sentiment. It was demolished, but the new construction that replaced it was on an even larger scale, if that was possible. After Zanstra's departure in 1980, the office abandoned his notions about building in the city centre. The occasionally monumental premises that the company designed followed a more general shift in focus toward the business park.

THE LEITMOTIV

Although the quest for an own distinct signature gradually disappeared in the course of the 1990s, ZZDP does have a clear identity that has evolved through the years. The office is modern and, in general, has paid little heed to post-modernism or other trends. It serves the business market and does not feel that its own contribution is restricted. It surpasses the strictly functional and claims a certain amount of freedom for the plan in question, which should give the building a certain added value. This method of working reaches back to the beliefs that Zanstra articulated even before the war. The most important changes that have occurred since then involve the changing context - the supremacy of 'management' in every conceivable realm, scale enlargement in construction, project development, and increasing specialization, even among the larger architectural offices.

The more fundamental issues that the architectural office had to deal with are also connected to this: is it possible, against this background, to retain a clear and distinct identity? Is that desirable? Does this distinctiveness consist of a clear company philosophy, a particular corporate identity or style, or the way in which customers are treated? Such questions still play an offstage role even today, but everyday routines appear to be increasingly

Steden zijn niet alleen gegroeid, ze hebben het open gebied eromheen gekoloniseerd. Buitenvijken, forensendorpen, winkelcentra als buurtkernen: alles is vanuit de vroegere centrale steden naar buiten geworpen en daar een eigen leven gaan leiden, los van de oorspronkelijke steden. Bouwen is toevoegen, maar vooral: veranderen. Aan de fysieke reconstructie van Nederland ligt geen ideologische blauwdruk ten grondslag, maar een steeds bijgesteld programma, min of meer ad hoc samengesteld door een groot aantal zelden centraal gecoördineerde partijen en vormgegeven door een betrekkelijk gering aantal, deels tamelijk anonieme bureaus. Met onder andere het bureau van Huig Maaskant en Ernst Groosman hoort ZZDP, het bureau waarvoor Piet Zanstra de basis legde en dat door Peter Zubli werd voortgezet, tot de meest bekende en succesvolste in deze categorie. Het zijn de architect-ondernemers, innovatief, creatief, praktisch, deel uitmakend van netwerken van invloedrijke opdrachtgevers, en nauw verbonden met op de industrialisatie van de bouw ingestelde grote aannemers. Zij gaven vorm aan de nagenoeg complete nieuw- en verbouw van Nederland, en gaan daar de komende jaren mee door.

determined by a way of operating inspired by the American company Skidmore, Owings and Merrill, known as SOM, with which ZZDP regularly collaborates in the Netherlands; just as in the 1960s and 1970s, the organization again resembles a beehive, but one that is strictly controlled, deploying unequivocal procedures, based on a vast databank of knowledge. As a result, it is capable of not only being useful to the customer but also of functioning as a heated sparring partner. With this, Zanstra's personal beliefs seem to be transformed into a strategy that can also be applied to the major office.

If one were to chart the immense oeuvre of ZZDP and its predecessors from 1954 onward, it would provide a perfect reflection of the complete transformation in the Dutch landscape over the past few decades. Cities have not only grown, they have also colonized the open areas that surround them. Suburbs, dormitory towns, shopping centres as neighbourhood nuclei: everything has been thrown out of the former centralized cities and now leads its own life there, detached from the original cores. Building may be a matter of adding but it is also, above all, a matter of changing. There is no ideological blueprint for the physical reconstruction of the Netherlands, there is only a consistently shifting programme, more or less compiled on an ad-hoc basis by a great number of seldom co-ordinated parties and designed by relatively few offices, some of which are rather anonymous. In conjunction with the offices of Huig Maaskant and Ernst Groosman, ZZDP, of which Piet Zanstra laid the foundation and which was continued by Peter Zubli, belongs to the most renowned and successful in this category. They are the architect-entrepreneurs: innovative, creative, practical. They are participants in a network of influential customers, and closely related to large contractors who are geared to the industrialization of construction. ZZDP helped shape the almost completely new construction and renovation of the Netherlands, and will continue to do so.

- 1 György Konrád, *De stedsbouwer Amsterdam 1895*, 31. Oorspronkelijke Engelse editie: György Konrád, *The City Builder*, New York 1987, 28
- 2 A. Komter, 'Atelierwoningen te Amsterdam. Architecten Zanstra, Giesen en Sijmons', in *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 1935, 115
- 3 A. Komter, 'Atelierwoningen te Amsterdam. Architecten Zanstra, Giesen en Sijmons', in *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 1935, 117
- 4 J. Burnham, *The Managerial Revolution*, New York 1941; J. Burnham, *Machtvorming der bewindvoerders. Hoe in de huidige maatschappij de bewindvoerders de macht in handen krijgen*, Den Haag 1947
- 5 Th. Siraas, *Een miljoen nieuwe woningen. De rol van de Rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)*, Den Haag 1989
- 6 Zie A. van der Velden, K. de Vries: 'Architectuur of Total Planning', in H. Hellinga, D. van Hoogstraten, A. van der Velden, *E.H. Groosman. Bouwer met grenzeloze ambities*, Rotterdam 2001, 92-103

1 György Konrád, *The City Builder*, New York 1987, 28

2 A. Komter, 'Atelierwoningen te Amsterdam. Architecten Zanstra, Giesen en Sijmons', in *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 1935, 115

3 A. Komter, 'Atelierwoningen te Amsterdam. Architecten Zanstra, Giesen en Sijmons', in *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 1935, 117

4 J. Burnham, *The Managerial Revolution*, New York 1941; J. Burnham, *Machtvorming der bewindvoerders. Hoe in de huidige maatschappij de bewindvoerders de macht in handen krijgen*, Den Haag 1947

5 Th. Siraas, *Een miljoen nieuwe woningen. De rol van de Rijksoverheid bij wederopbouw, volkshuisvesting, bouwnijverheid en ruimtelijke ordening (1940-1963)*, Den Haag 1989

6 Zie A. van der Velden, K. de Vries: 'Architectuur of Total Planning', in H. Hellinga, D. van Hoogstraten, A. van der Velden, *E.H. Groosman. Bouwer met grenzeloze ambities*, Rotterdam 2001, 92-103